

УДК 502.7 (477)

Борозенець В. О.

**ЛУГАНСЬКИЙ ПРИРОДНИЙ ЗАПОВІДНИК
НАН УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ
ЙОГО БІОРІЗНОМАНІТНОСТІ**

Вступ

Луганський природний заповідник розташований на сході України. Створений у 1968 році з метою збереження у природному стані типових та унікальних для степової ландшафтної зони природних комплексів. Заповідник репрезентує таке біорізноманіття:

— флора судинних рослин включає більш 1117 видів із 420 родів, 95 родин, що становить понад 56% видів, 69% родів і 74% родин флори південного сходу України [2,3,4]; тут охороняється 36 видів занесених до Червоної книги України, більш 100 – охороняється в Луганській області, з них 24 реліктових і 82 ендемічних видів [6]; у межах заповідної території росте 84 угруповання, занесених до Зеленої книги України [5];

— тваринний світ заповідника налічує 63 види ссавців, 270 – птахів, 12 – плазунів, 8 – амфібій, 40 – риб і більш 2000 видів комах; до Червоної книги України занесено 15 видів ссавців, 33 – птахів, 5 – плазунів, 4 – риби, 35 видів комах [2, 7].

Луганський природний заповідник на травень 2001 року має загальну площу 1607,57 га і складається із трьох відділень.

Стрільцівський степ

"Стрільцівський степ" (площа 522.07 га) розташований біля села Криничного Великоцької сільради Міловського району Луганської області. З 1805 року його територія входила до складу угідь кінного заводу. В сучасних межах виділена в 1913 р. як заказник місцевого значення, а в 1948 р. оголошена державним заповідником. Головна мета заповідника – збереження популяції бабака степового і гігротичного варіанту різнотравно-типчачово-ковилкових степів на південних відрогах Середньо-Руської височини. Згідно з фізико-географічним районуванням України, "Стрільцівський степ" розміщений у Придонецькому районі Айдарської підобласті Старобільської степової області і характеризується північностеповими ландшафтами, де поєднуються вододільно-хвилясті, яристо-балкові, надзаплавнотерасові і заплавні місцевості. У ґрунтового покриві переважають чорноземи із вмістом гумусу від 5 до 7 %.

На території заповідного степу відсутні постійні природні водоймища. В охоронній зоні на півночі протікає степова річка Череха, на півдні є невеликий ставок.

Основний тип рослинності тут степовий. Частково представлені луки, зарості кущів, фрагментарно – трав'яні болота. Всього рослинність цього степу включає 44 формації. Флора налічує 630 видів судинних рослин. Переважають злаки: ковили, костриці, стоколоси, тонконоги. Тут росте до 200 видів кормових рослин, близько 50 – ефіроолійних, понад 60 видів лікарських, дуже багато декоративних – гвоздики, дзвоники, ковили, незабудки, конюшини, чина, шавлії, мигдаль степовий, брандушка різнокольорова та ін. Трапляються також види, котрі навіть у межах колишнього СРСР є рідкісними, — ковила вузьколиста, півонія тонколиста, сон чорніючий, серпій донецький, пирій ковилолистий. До Зеленої книги України занесено 50 рослинних угруповань "Стрільцівського степу" [5].

В межах цього відділення заповідника зареєстровано також більш як 40 видів ссавців, 157 – птахів, 9 – плазунів, 5 видів амфібій. Серед них їжак вухатий, мишівки темна та Штранді, тушкан великий, тхір степовий, перегузня, огар, дрофа, гадюка степова, полозі, яких занесено до Червоної книги України [7].

Особливої уваги заслуговує бабак. Колись він траплявся майже на всіх рівнинах Східної Європи. Нині його популяція на сході нашої держави налічує лише кілька тисяч особин. Негативно впливає на неї розорювання земель (навіть корутосхилів) і полювання, адже бабак має смачне м'ясо, цілющий смалець, цінне хутро. З бабаком пов'язана екологія багатьох тварин степу. В його норах оселяються їжаки, перегузня, влаштує свої гнізда огар, знаходять сховища гадюка, полози, тушкан, зимують і полюють на бабаків тхір степовий та куна кам'яна.

У заповідному степу досить різноманітний світ птахів. Навесні тут багато різних видів жайворонків. У заростях кущів трапляються перепілки, куріпки, фазани, вівсянка чорноголова, вухата сова. На відкритих місцях можна побачити одуда, чайку, деркача, степового жайворонка, кам'янок. Через малі розміри заповідного степу на ньому не можуть селитися його аборигени – дрофа, журавель степовий, які з'являються тут лише під час перельотів.

Із хижих птахів у степу зустрічаються луні, осоїд, боривітер, кібець, канюк, шуліка, чеглик та ін. Під час перельоту на деякий час тут затримуються беркут, могильник, орлан-білохвіст, зміїд, пугач.

"Стрільцівський степ" — це пам'ятник Старобільським степам, їх останній незначний залишок. Колись вони займали площу понад 40 000 га, а тепер залишилися тільки маленькі їх латки у Луганському заповіднику та Юницькому ботанічному заказнику. Територія "Стрільцівського степу" – своєрідна жива лабораторія, де науковці досліджують процеси, що відбуваються в природному стані в період інтенсивного антропогенного навантаження на навколишнє середовище.

В кінці 2000 р. погоджено матеріали в місцевій адміністрації і у землекористувачів по розширенню площі цього відділення на 501,7 га. Матеріали надіслані до Міністерства екології і природних ресурсів України для прийняття рішення. Загальна площа "Стрільцівського степу" складає 1023,77 га.

Придінцівська заплава

"Придінцівська заплава" (площа 498,0 га) розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, за 30 км на північ від м. Луганська, біля села Піщаного Станично-Луганського району Луганської області. Це заплашний вид ландшафту з боровою терасою. До встановлення заповідного режиму ділянка належала Кіндрашівському лісництву Станично-Луганського лісгоспу. Тут провадили рубки догляду та санітарні, висаджували деревні культури. Луки викошували або спасували, окремі ділянки розорювали. На половині території природний рослинний покрив був знищений і замінений лісовими культурами. Основне соціологічне значення відділення – охорона комплексів рослинності, флори і фауни заплави Сіверського Дінця.

"Придінцівська заплава" знаходиться у Сіверсько-Донецькому фізико-географічному районі, який в тектонічному відношенні аналогічний Придонецькому району. Ораграфічно він охоплює акумулятивні тераси Сіверського Дінця і виділяється як Донецька терасова рівнина. Висота місцевості – 50 м над рівнем моря. На території відділення переважає чорноземоподібний супісок, підстилаючими породами є дрібно- і середньозернисті піски. Потужність алювіальних відкладень – 15–20 м. Материнські породи крейда і мергель. На надзаплавній терасі – піски дрібних і середніх фракцій, місцями трапляються дюни.

Гідрографічна сітка у відділенні "Придінцівська заплава" представлена р. Сіверським Дінцем та його озерами-старицями. Найбільші озера – Солдатське й Червоненьке – розташовані поблизу русла річки, а Піщане і Став – біля тераси. Головне джерело живлення річки і озер – атмосферні опади та ґрунтові води.

Характерний ландшафт "Придінцівської заплави" – поєднання листяних лісів з мальовничими лучними галявинами, тихими заводами стариць, гладдю озер. Рослинність тут має інтразональний характер. Науковцями виділено шість типів: степовий, лісовий, лучний, болотяний, водний і антропогенний. Вона представлена 43 формаціями [2].

У "Придінцівській заплаві" переважає лісовий тип рослинності – заплавні широколистяні ліси. Це середньо- і короткозаплавні ліси з регулярним типом затоплення. За місцем росту рослинності лісовий фонд поділяють на: заплавнодীবровний (58,8 %), боровий (32,9 %) та судіброви (8,9 %); за зволоженням ґрунту – на свіжі (43,8 %), вологі (27,2 %), сухі (3,5 %) і мокрі (1,5 %). На берегових піщаних косах ростуть тополі і верби; на підвищених місцях переважає осокир; на підвищених ділянках, складених легкими суглинками, – свіжа бересто-пакленова дীবрова. Низини центральної частини заплави, які складені суглинистими алювіальними відкладами, зайняті вологою бересто-пакленою дীবровою, що в притерасних пониженнях змінюється сирим чорновільховим лісом.

Флора "Придінцівської заплави" включає 701 вид квіткових рослин [3,4]. Серед них 212 степових, 132 лісових, 84 водно-болотних, 16 галофітних; 9 видів занесені до Червоної книги України [6], більш як 25 охороняється в Луганській області; 12 реліктових і 25 ендемічних видів рослин. На цій території зростає 5 угруповань квіткових рослин, що занесені до Зеленої книги України [5].

Тваринний світ представлений більш як 50 видами ссавців, 225 – птахів, 7 – плазунів, 8 – земноводних. 40 видами риб. Із них до Червоної книги України занесені 11 видів ссавців, 26 – птахів, 3 – плазунів, 2 – земноводних. 4 - риб і більш 15 видів комах.

У заповідному лісі зимують чижі, омелюхи, снігури, корольки та інші, які з початком весни відлітають на північ. Серед осідлих птахів раніше за всіх починає турбуватись про майбутнє потомство орлан-білохвіст. Він першим сідає на гніздо в кінці лютого – на початку березня. Тримається орлан біля лісових озер-стариць. Живиться рибою, водоплавними птахами, ссавцями, такими як заєць, білка, ондатра, дрібні мишоподібні та інші. Останнім часом зафіксовані випадки полювання орлана на свійських птахів. З інших хижаків тут мешкають канюк, чорний шуліка, великий та малий яструби, тювик, орел-карлик, інколи трапляються балабан, зміїд, могильник, польовий лунь, скопа, пугач та інші.

Найчисленніші фонові види – горобці, дятли, горлиці, горихвістки, зеленяки, зяблики, вівсянки, славки, шпаки, синиці, сойки. На берегах річки і озер постійно живуть представники качиних, що відлітають тільки при замерзанні водойм. Під час перельотів зупиняються на відпочинок качки, гуси, лебеді, чорниш, фіфі, ходуличник, інші сивкоподібні.

Із ссавців в лісі можна зустріти лося, козулю, дикого кабана, вовка, лисицю, єнотовидного собаку, горностаю, білку, борсука, зайця, бобра, ондатру, лісового вовчка, ласку, куницю, норку, видру, їжака білочеревого, звичайну рясоніжку, дрібних гризунів, кожанів та інших тварин. Раніш в озерах мешкала хохуля звичайна – реліктовий звірок, який зник внаслідок пересихання озер. Нині спостерігається підняття ґрунтових вод. деякі озера (Став, Червоненьке) постійно заповнені водою, тому є можливість провести реакліматизацію хохулі.

"Придінцівська заплава" відображає різні стадії дегресії біокомплексів, характерні для долини Сіверського Дінця і пов'язані із зміною гідрологічного режиму річки та її заплав. Заповідання надто обмеженої ділянки заплави при загальній порушеності гідрологічного режиму не здатне викликати спонтанне біологічне відновлення. Тому територію цього відділення необхідно терміново збільшити в декілька раз, включивши річку і правоберіжжя до заповідної території.

Провальський степ

"Провальський степ" (площа 587,5 га) розташований біля села Провалля Свердловського району Луганської області і складається з двох ділянок: Калинівської (327,5 га) і Грушевської (260,0 га). З 1846 р. ця територія належала Провальському кінному заводу, з 1945 — радгоспу "Провальський", в господарстві якого в 1972 р. утримувалось близько 4400 голів великої рогатої худоби, 9100 овець, 2800 свиней, 3800 голів птиці. Це негативно позначилось на стані степів. Тому в 1975 р. тут створено державний заповідник, до складу якого увійшли такі категорії земель: пасовище – 416 га, ліс – 162,4 га, сіножаті – 7,5, рілля – 1,6 га.

Основні ґрунти – чорноземи щербенисті на елювії піщано-глинистих і глинистих сланців, чорноземи щербенисті на елювії піщаників, дернові ґрунти на елювії некарбонатних порід, піщано- і пилуватосередньосуглинного механічного складу.

Ландшафт "Провальського степу" різноманітний через гривастий характер рельєфу і має барвистий рослинний покрив. Тут існують постійні водотоки: р. Велике Провалля та її притока Калинова. Вони неглибокі і вузькі (3–4 м завширшки), на кам'яних перекатах розбиваються на кілька струмків. В охоронній зоні Грушевської ділянки в балці Грушевська є став площею бл. 40 га. Річки і балки належать до системи Великої Кам'янки – правої притоки Сіверського Дінця.

"Провальський степ" представлений різнотравно-типчаково-ковиловим і петрофітним степами Донецького округу Приазовсько-Чорноморської степової підпровінції Причорноморської степової провінції. Своєрідний рельєф і географічне розташування сприяють утворенню різноманітної рослинності. Ботаніки виділили тут 8 типів, 11 класів формацій, або варіантів, які представлені 62 формаціями [2].

Деревна рослинність – дубові ліси з наявністю ясена звичайного, кленів польового і татарського, груші звичайної, яблуні лісової, глоду несправжньокривостовпчикового, а також берестові гаї з кленом татарським, тереном і невеликими верболами. Більшість цих лісів зберігаються на території Калинівської ділянки.

Сучасні різнотравно-типчаково-ковилові степи займають середню і нижню частини схилів північної і східної експозицій та міжрядові пониження на чорноземах різної потужності. Типчатники перетворюються на полідомінантні угруповання з едифікаторами ковили волосатої, української, пухнатолистої і вузьколистої. Невелику площу займають ковили найкрасивіша і шорстка, уздовж гребенів гряд – ковила дніпровська.

Для цього степу характерна участь північностепових видів і більш північного різнотрав'я: ковила пірчаста, кострець прибережний, пирій середній, анемона лісова, суниця зелені, оман шершавий, конюшини альпійська й гірська, незабудка Попова.

Травостій формацій двох- або трьохрусний, вистою 40–80 см. Загальне проективне покриття – до 90 %, у тому числі едифікаторів 20–30 %. Видова насиченість — 40–60 видів на 100 м². Серед різнотрав'я переважають в'язіль барвистий, залізняка бульбастий і колючий, підмаренник справжній, шавлія дібровна і поникла тощо.

Порівняно з іншими степовими заповідниками флористичне багатство "Провальського степу" найбільше. Тут зареєстровано 780 видів рослин, у т. ч. 11 реліктових і 51 ендемічних видів. Багато рослин мають практичне значення: близько 100 видів лікарських, більш 90 декоративних, 40 медоносних, значна кількість кормових, багатих на вітаміни, дубільних і фарбувальних, більшість яких перспективні для введення в культуру. До Червоної книги України занесено громовик гранітний, дрік донський, 12 видів ковили, сон чорніючий, 3 види тюльпанів тощо, всього 25 видів [6]. На території відділення росте близько 46 угруповань, занесених до Зеленої книги України [5].

У тваринному світі "Провальського степу" є лісові, степові і навіть напівпустельні види. Тут мешкають 35 видів ссавців, 140 – птахів, 7 – плазунів, 5 – амфібій, близько 10 видів риб. Із ссавців, занесених до Червоної книги України, тут відмічені і жак вухатий, горностай, тушкан великий, мишівка південна, тхір перегузня [7]. По ярах та в байрачному лісі трапляються куна кам'яна, лисиця, лисиця, вовк і єнотовий собака. Гри-

зуни представлені, окрім уже згаданих, ще 10 видами: чисельні миші жовтогорла, лісова, маленька і хатня; в степу мешкають нориця східноєвропейська та сліпак звичайний, по байрачних лісах – білка, соня лісова, нориця підземна, землерийки мала і велика та рясоніжка звичайна. Іноді на територію заповідника заходять сарна, кабан, лось.

У гніздовий період в межах "Провальського степу" бувають огар, пугач, вівсянка чорноголова, сови вухата й сіра, боривітер, яструб великий, лунь лучний, сиворакша, одуд, рибалочка голуба, куріпка сіра. На перельоті під час міграції тут зустрічається журавель степовий, дрофа, шпак рожевий, орел-могильник, орлан-білохвіст, зміїд; на ставку-відстойнику, який розташований в охоронній зоні, – лебеді, гуси, качки, кілька видів сивкоподібних, у тому числі ходуличник. Основні фонові види – жайворонки, синиці, славки, пліски, коники, вівсянки, соловей, шпак, щиглик, куріпка, дятел, сойка, сорока, фазан.

Плазуни представлені 7 видами, у т. ч. степовою гадюкою, полозами жовточеревим і чотиризмугим, що занесені до Червоної книги України. У межах Провальського заповідника і його околиць існує багато видів комах, що охороняються: дибка степова, жук-олень, махаон, поліксона, мнемозина, ксилокопи звичайна і фіолетова та інші.

Біогеоценози заповідника "Провальський степ" – це реальне багатство, яким природа щиро наділила цей куточок України, і ми маємо зберегти його для нинішніх і майбутніх поколінь. Для цього необхідно терміново збільшити його територію тричі, бо існуюча заповідна площа занадто мала і недостатня для існування багатьох видів рослин і тварин.

В 2000 р. науковці заповідника разом з адміністрацією і природоохоронними організаціями Луганщини вийшли з пропозицією до керівництва Ростовської обл. РФ про створення білатерального російсько-українського заповідника "Провальські степи" площею понад 3000 га. Ця пропозиція знайшла підтримку серед наукової громадськості і місцевої адміністрації Ростовської області і знаходиться зараз на стадії рішення.

Отже, головним завданням Луганського природного заповідника НАН України було й залишається проведення досліджень в галузі охорони природи, створення бази для збереження ландшафтів і генофонду біологічного різноманіття крайнього сходу України.

Література

1. **Борозенець В. О.** Луганський природний заповідник // Заповідники і національні природні парки України. – К.: Вища школа, 1999. – С. 74–86.
2. **Кондратюк Е. Н., Бурда Р. И., Чуприна Т. Т., Хомяков М. Т.** Луганский государственный заповедник. Растительный мир. – К.: Наук. думка, 1988. – 188 с.
3. **Сова Т. В.** Доповнення до флори Станично-Луганського відділення Луганського природного заповідника // Заповідна справа в Україні. – 1998. – Том 4, № 1. – С. 32–34.
4. **Сова Т. В., Боровик Л. П., Борозенець В. О.** Нові види судинних рослин Луганського природного заповідника // Укр. ботан. журн. – 2000. – Том 57, № 1. – С. 32–36.
5. **Шеляг-Сосонко Ю. Р., Стойко С. М., Дидух Я. П. и др.** Зеленая книга Украинской ССР. – К.: Наукова думка. – 1987. – 216 с.

6. **Червона книга України.** Рослинний світ: / Відп. ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонко. — К.: Укр. енцикл. — 1996. — 608 с.
7. **Червона книга України.** Тваринний світ / Відп. ред. М. М. Щербак. — К.: Укр. енцикл. — 1994. — 464 с.

Summary

Lugansk natural reserve and ways for its biodiversity conservation. — Borozenets V. O. — History and further development of the Lugansk natural reserve are considered.